

ФУРКАЛО В. С.
*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільних
дисциплін*
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядається проблема розвитку сучасної релігійної освіти в Україні. Автор визначає методологічні засади аналізу проблеми релігійної освіти, здійснює порівняльний аналіз сучасної української практики із існуючими європейськими моделями релігійної освіти, аналізує історичний досвід процесу творення релігійної освіти в Україні, його правові і концептуальні засади. Автор доходить висновку, що вітчизняна модель релігійної освіти є тісно пов'язаною із радянською доктриною «відокремлення школи від церкви», яка на практиці була частиною політики ізоляції церкви і витиснення її на периферію суспільного життя. Зміни відбуваються у край інерційно. Українська політика і практика щодо релігійної освіти суперечить базовим європейським принципам щодо прав і свобод людини. Творення сумісної із європейською моделі відносин держави і церкви, держави громадянина, щодо релігійної освіти, потребує подальших законодавчих і політичних змін щодо децентралізації освіти і забезпечення рівних прав і свобод громадянина щодо навчання відповідно до власних переконань.

Ключові слова: релігійна освіта, Україна, права людини.

Аннотация. В статье рассматривается проблема развития современной религиозного образования в Украине. Автор определяет методологические основы анализа проблемы религиозного образования, производит сравнительный анализ современной украинской практики и существующих

европейских моделей религиозного образования, анализирует исторический опыт процесса развития религиозного образования в независимой Украине, его правовые и концептуальные основы. Автор приходит к выводу, что отечественная модель религиозного образования тесно связана с советской доктриной «отделение школы от церкви», которая на практике была частью политики изоляции церкви и вытеснения ее на периферию общественной жизни. Её изменения происходят крайне инерционно. Политика государства в отношении религиозного образования противоречит базовым европейским принципам прав и свобод человека. Автор обосновывает позицию, в соответствии с которой, создание совместимой с европейской модели отношений государства и церкви, государства и гражданина в области религиозного образования, требует дальнейших законодательных и политических изменений, направленных на децентрализацию образования и обеспечения равных прав и свобод гражданина по обучению в соответствии с собственными религиозными убеждениями и мировоззренческими установками.

Ключевые слова: религиозное образование, Украина, права человека.

Abstract. The article deals with a problem of development of religious education in modern Ukraine. The author defines methodological principles regarding analysis of the problem, and provides comparative analysis of contemporary Ukrainian practice concerning existing European models of religious education. We analyze historical experience of the process of creation of religious education in Ukraine, its legal and conceptual foundations. The author concludes that the national Ukrainian model of religious education is closely linked with the Soviet doctrine of the «separation of school from church», which means in practice were part of the policy directed to isolation of the church and pushing it to the periphery of public life. Changes take place very inertial. Ukrainian politics and practice regarding religious education are in conflict with the fundamental European principles of human rights and freedoms. Creation of a European model of relations between the state and the church, the state and the citizen, in area of

religious education, requires further legislative and political changes directed to decentralization of education and provision of equal rights and freedoms to all citizens in relation to learning in accordance with their own faith and convictions.

Key words: religious education, Ukraine, human rights.

Постановка проблеми. Як правило, необхідність релігійної освіти пов'язують із завданнями морального виховання молодого покоління [1], переборення «морально-етичної катастрофи» [2]. Це дійсно так, але її роль і значення виходять поза межі суто виховання молоді. У сучасний час українське суспільство переживає затяжну трансформацію, пов'язану із глибокими негативними змінами у його соціокультурній сфері, які відбувалися протягом попереднього століття.

Хоча від відновлення державної незалежності і демократичного правління вже минуло більш ніж чверть віку, процес дерадянзації виявився важким і розтягнутим у часі. Одним із його аспектів є визначення українського суспільства зі своїм ставленням до суспільної ролі віри і релігії, зокрема, до вироблення відповідної моделі релігійної освіти у країні. Актуалізації даної проблеми у теперішній час сприяє низка обставин. Це набуття канонічного статусу автокефальною Православною Церквою України, запровадження європейських принципів у шкільну та вищу освіту, перехід до профільного навчання у середніх навчальних закладах та ін.

Історично склалося, що в незалежній Українській державі протягом тривалого часу зберігається властиве радянській ідеології розуміння принципу «відокремлення церкви від держави, і школи від церкви» надане ще Декретом РНК РСФРР від 20 січня (2 лютого) 1918 р., й закріпленого наступними актами радянської влади. Якщо у країнах Європи схожий за звучанням принцип означав звільнення церкви від панування і опіки із боку державної влади, та гарантії релігійної свободи, радянський Декрет мав прозору мету щодо насадження примусової ідеології державного атеїзму і від

початку розглядався як заборона будь-якої участі християнських церков та інших релігійних конфесій у житті суспільства і школи.

Метою радянського розуміння принципу відокремлення церкви від держави була суспільна стигматизація і інформаційна ізоляція релігії, перетворення її у своєрідне соціальне «гетто» для суворо обмежених і нечисленних кіл населення. Будь-яка спроба вийти (або увійти) у «гетто» розглядалася як порушення принципу відокремлення. Для радянської політики було принциповим недопущення молоді, особливо соціально активної та талановитої до церкви. Цікаво, що формула ленінського Декрету була буквально повтореною у ст. 35 Конституції України.

Хоча формальні обмеження на діяльність релігійних конфесій були зняті, радянське розуміння «відокремлення» церкви від школи (освіти) залишалось й залишається доволі інерційним. Проявом цього була відсутність правових засад для розвитку релігійної освіти. Між світською та релігійною освітою в Україні «зводився глухий мур», утворювалася ситуація штучної їх ізоляції і протиставлення одна іншій [3].

За впливом заступника голови Комітету ВР з питань культури і духовності Віктора Єленського, в Україні склалася унікальна для Європи ситуація, адже там немає країн «які б забороняли Церквам відкривати публічні школи та вищі навчальні заклади» [4]. Лише із ухваленням Закону України від 2 липня 2015 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» цю ситуацію було змінено де юре [5]. Закон дозволяє релігійним громадам створювати (виступати суб'єктами засновниками) не лише духовних, але й загальноосвітніх навчальних закладів.

Згаданий Закон має безперечно велике значення, проте, вироблення конкретної національної моделі сучасної релігійної освіти залишається проблемою, яку ще треба буде розв'язати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі розвитку сучасної релігійної освіти в Україні присвячено низку наукових публікацій. Це роботи

О. Панасенка, В. М. Поповича, В. Кришмарел, М. М. Палінчак. Великого значення мають роботи і суспільна позиція В. Єленського. Здебільшого, у працях аналізується порівняльний досвід щодо запровадження релігійної освіти у країнах Європи. Його аналіз дозволив виділити певні моделі, властиві групам країн, та визначити їх правові і соціокультурні засади. У вітчизняній літературі проведений ґрунтовний аналіз законодавчих засад розвитку релігійної освіти в Україні, зокрема, законодавчих положень, які були на заваді утворенню релігійних навчальних закладів і поширенню даної освіти. Великої уваги вітчизняні дослідники приділяють дискусії щодо змісту та форм релігійного викладання.

Мета статті. Метою статті є дослідження сучасного стану розвитку релігійної освіти в Україні і визначення перспектив формування її національної моделі щодо українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Релігійна освіта є складним суспільним явищем, аналіз якого потребує класифікацію її рівнів і виявів. По-перше, існує поділ між професійною релігійною освітою, завдання якої є підготовка священнослужителів та професійних теологів, та непрофесійною релігійною освітою для широких кіл населення. В Україні діють близько 170 професійних духовних навчальних закладів, де богословську освіту здобувають до 20 тис. осіб [6].

За Д. Джарвісом, ми можемо вирізняти три типи «непрофесійної» релігійної освіти. Це так зване «наставлення» – викладання догматичних положень певної релігії її послідовникам. У демократичній світській країні, даний рівень передбачає свідому згоду щодо такого навчання, він може читатися священнослужителями. У загальноосвітніх школах «наставлення» (катехізація) може бути представленим курсами за вибором.

«Релігієзнавство» є наступним рівнем, воно передбачає викладання історії певної релігії, або науковий аналіз її положень, і може забезпечуватися вчителями загальноосвітніх шкіл. «Етичне виховання» являє собою виклад етичних норм і інформації виховного характеру, заснований на

матеріалах певної релігійної течії. Цей рівень також забезпечується викладачами загальноосвітніх шкіл [7].

Іншим аспектом поділу є релігійна освіта у конфесійній, загальноосвітній та вищій школах. Конфесійні навчальні заклади утворюються релігійними громадами. В умовах сучасної України вони представлені щонайбільше недільними школами (класами). За даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України за станом на 1 січня 2018 р. у країні діяли 13295 таких закладів, у тому числі 5960 православних, 2576 католицьких, 4567 протестантських конфесій, 64 юдейські, 75 ісламські [8].

Як можна зазначити, наведені цифри не відповідають ані реальній суспільній значимості таких класів, ані етно-конфесійній складовій населення України. Загальноосвітні навчальні заклади у теперішній час представлені державними і певною кількістю приватних шкіл (ліцеїв, гімназій). Вищі навчальні заклади мають академічну автономію, обсяги якої мають розширюватися відповідно до європейських академічних принципів.

Система релігійної освіти має свої особливості відповідно до своєї національної моделі, яка складається історично і визначається характером відносин держави і церкви й суспільства і церкви, особливостями догматики і суспільною роллю наявних релігійних конфесій тощо. Так, аналізуючи досвід України, ми порівнюємо її із культурно і конфесійно близькими європейськими країнами [3].

За класифікацією Ф. Купріянова, в основу якої покладено самий принцип щодо можливості присутності релігійної освіти у системі національної, перш за все, шкільної, освіти, можна виділити наступні моделі. До першої групи належать країни, де викладання основ релігії прямо припускається і передбачається у шкільній програмі. До другої групи – країни, де таке викладання лише дозволяється, до третьої групи – де такий дозвіл може мати місце у недержавних (приватних, католицьких тощо) школах, до четвертої – країни, де релігійне викладання є повністю

забороненим [9]. Так, у Франції релігійне викладання витіснялося із державної школи за наявності великої кількості конфесійних католицьких шкіл. У ФРН воно було введено задля забезпечення культурної спадковості. У Австрії – присутнє на засадах спеціального договору із Ватиканом.

У останні роки відбувається корекція національних моделей релігійної освіти країн Європи через зростання питомої ваги етно-конфесійних груп населення, які сповідують іслам [10]. Отже, реальна практика релігійної освіти у країнах Європи є досить далекою від української моделі.

Спроби відходу від радянської практики суспільної ізоляції релігійної освіти в Україні відбуваються із 1990-х рр. Із 1992 р. в Україні, переважно у західних областях, починає викладатися курс за вибором «Основи християнської етики», або подібні за назвою. За оцінкою В. Кришмарел, ним було охоплено до чверті середніх навчальних закладів [10]. У суспільстві існує стійка підтримка щодо запровадження елементів релігійної освіти у програми загальноосвітніх навчальних закладів. Курс вводився за громадським бажанням, він не отримував відповідного методичного забезпечення і визнання із боку влади.

За даними опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, більше половини українців схвалюють надання змісту освітніх курсів «нейтрального» (не матеріалістичного, не релігійного) характеру, а також знань, які ознайомлюють учнів із основними православної етики та культури. Відзначається регіональний аспект розподілу підтримки релігійної освіти. Більші стійким їх схвалення було характерним для західних регіонів [11]. У середніх школах Києва американською корпорацією «Інтенсивна християнська освіта» відкривалися паралельні класи «шкіл майбутнього», де поглиблено викладалися біблійні дисципліни, а учням прищеплювалися основи християнської духовної культури у її варіанті, характерному для традиційного християнства США [3].

Із початку 2000-х рр. питання державної акредитації релігійних навчальних закладів було актуалізоване через приєднання України до Болонської декларації, що потребувало узгодження українських освітніх стандартів із європейськими [12, 13]. Після Помаранчевої революції і приходу до влади національно орієнтованих політичних сил, були здійснені низка кроків у відповідному напрямі. У 2005 р., відповідно до доручення Президента України, створювалася комісія із розробки нових навчальних курсів духовно-морального спрямування, які б базувалися на релігійній етиці. Синхронне введення аналогічних курсів у Росії також виступало стимулюючим чинником.

Із 1 вересня 2005 р. за вибором батьків у 5-6 класах загальноосвітніх шкіл мали викладатися предмети «Етика» або «Основи християнської етики» [10]. Визначалося, що «Основи християнської етики» спрямований на розвиток традиційних для України моральних цінностей і не є пов'язаним із релігійними обрядами. Особливо підкреслювалося, що його метою є виховання толерантності і здатності молоді до життя у полікультурному суспільстві. Концепція курсу містила неоднозначне положення про єдність моральних засад усіх світових релігій. У якості додаткових обмежень щодо викладання курсу «Основи християнської етики», рішенням Міністерства освіти і науки учні до них допускалися лише за спеціальної письмової згоди батьків. Створені фахівцями Львовського управління народної освіти та Острозькою академією програми із християнської етики у ході обговорення були піддані критиці за низький науковий рівень та перекручення основоположних засад християнства [14].

У сукупності, положення українського законодавства зводилися (і переважно зводяться) до наступного: релігійні знання мають бути «нейтральними» і не пропагувати певну релігію; їх надання не має супроводжуватися «культовими заходами» (наприклад, молитвою); вони мають викладатися світськими викладачами; представники церков можуть залучатися лише як консультанти до формування навчальних програм [11].

До 2015 р. українське законодавство цілою низкою положень, безпосередньо, забороняло релігійним громадам брати будь-яку участь у освітньому процесі і у житті загальноосвітніх навчальних закладів [15].

Українська національна модель щодо релігійної освіти знаходиться у суперечності із міжнародними стандартами у сфері освіти – European Convention and EU Charter of Fundamental Rights, Конвенції про права дитини – якими гарантуються права батьків обирати навчальний заклад для своєї дитини, у відповідності до власних світоглядних і релігійних переконань [4]. Аналогічні вимоги містять основоположні документи ООН та ЮНЕСКО [16]. Права релігійних громад в Україні обмежувалися не лише стосовно релігійної освіти, але й і у більш фундаментальному контексті.

У 2005 р. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» було піддано критиці співдоповідачами Комітету ПАРЄ з питань виконання обов'язків і зобов'язань державами членами Ради Європи. Закон містив цілу низку дискримінаційних положень щодо віруючих. Широке громадське обговорення, яке відбувалося поряд зі створенням нової редакції закону, не сприяло його проходженню через парламент [17]. Низку змін до Закону було внесено лише у 2014 р, та у 2018-2019 рр.; у тому числі, це були зміни, які були внесені відповідно до рішення Конституційного суду України від 8 вересня 2016 р., яким окремі положення Закону визначалися неконституційними.

На думку низки фахівців, висловлену, зокрема, Г. Азаренковою, у сучасних умовах релігійна освіта у загальноосвітніх навчальних закладах має набувати характеру кросс-культурного дослідження, зосереджуючи увагу на визначених духовних цінностях ряду релігій [14]. Такий погляд знаходить підтримку із-зовні, оскільки відбиває позицію однієї із сторін у європейській політичній дискусії щодо мультикультуралізму. Генеральний секретар Міжнародної Асоціації Істориків Релігії Т. Єнсен у своїй лекції, яка відбулася у квітні 2013 у Києві вказував, що у українській загальноосвітній школі потрібно надавати загальні знання про релігію, які б не пов'язувалися

із однією релігійною традицією, але розповідали би про всі релігії світу [18]. У той же час, для України є украй важливою та ж мотивація, яка призводила до відтворення загальної системи релігійної освіти у Франції та Німеччині. Релігійна освіта є необхідним компонентом культурної єдності народу [1].

Настрої у самому українському суспільстві щодо проблеми релігійної освіти є досить строками, про що свідчать типові для багатьох українців приклади думок, наведені у інтерв'ю каналом «24tv.ua» [19]. Частина громадян розділяє стереотипні для радянської пропаганди положення щодо протиставлення «науки і релігії», вважаючи пов'язані із релігією дисципліни такими, що зашкодять науковому світогляду дитини. Досить широким верствам українців є властивим тоталітарне мислення, відповідно до якого запровадження релігійного навчання розглядається лише як загальнообов'язкове і примусове для усіх шкіл та усіх учнів. Також, визначається українська «звичка – вірити внутрішньо, індивідуально», яка на практиці може слугувати прикриттям невігластву.

Тоталітарне, узагальнююче мислення є властивим і для фахівців. М. Закович вказує на різність християнських конфесій у підходах до змісту дисциплін із релігійної освіти, і зазначає, що «за відсутності єдиної думки серед представників різних релігійних організацій не варто поспішати із запровадженням християнської етики в усіх класах загальноосвітньої школи» [20]. Але відсутність єдиного погляду конфесій на конкретний зміст релігієзнавчих дисциплін є природною і пов'язується із світоглядними відмінностями, обґрунтованими їх догматичними положеннями. Вона повинна розглядатися у контексті права на вибір батьків та учнів щодо змісту власної релігійної освіти.

Окремим проблемним питанням є релігійна освіта у вищій школі. Студенти вищих навчальних закладів проходять низку дисциплін, які надають їм певні світоглядні компетенції. Це курси філософії, суспільно-політичних дисциплін та ін. Студенти є підготовленими для розуміння не лише етичних і історичних, але й догматичних аспектів певної релігії. Рівень

світоглядних запитів студентів вищих навчальних закладів є досить високим. З огляду на ці обставини, формування відповідної моделі релігійної освіти є досить складним завданням.

У вищих навчальних закладах, які діяли до 1917 р. існував досвід викладання курсів «Морального богослов'я» та «Історії церкви» для студентів. У першому із них студентів як правило ознайомлювали із етичними системами світових релігій і філософських доктрин, надаючи їх порівняння із етикою православного християнства. Курси були розраховані на підготовленого і освіченого студента того часу. Їх викладання забезпечувалося висококваліфікованими викладачами відповідних університетських кафедр – «Богослов'я» та «Історії церкви», які мали духовний сан та науковий ступінь магістра або доктора богослов'я. Духовні академії того часу були частиною загальної системи вищої освіти, і їх академічний рівень відповідав загальним вимогам вищої школи.

У сучасних умовах повторення цього досвіду є проблематичним через відсутність бази – відповідного університетському рівня вищої релігійної (теологічної, богословської) освіти. Досвід послідовного розвитку вищої релігійної освіти є лише у західних регіонах України, де створено Український католицький університет. У православній частині України завдання створення теологічних факультетів або кафедр у українських університетах зустрічає опір. Не є поширеною і практика отримання православними священнослужителями другої, університетської освіти. Невирішеним є питання визнання державою академічного богослов'я і визнання відповідних наукових ступенів із теології. Як наслідок, релігійне викладання у вищій школі не може бути забезпечене викладацькими кадрами належної кваліфікації.

Поширеною є точка зору щодо релігієзнавства, як дисципліни, яка може із успіхом викладатися у університетах. Спеціалізовані вчені ради вищих навчальних закладів України надають наукові ступені кандидатів наук за спеціальністю «Релігієзнавство». М. Закович аргументує доцільність

викладання «Релігієзнавства» як засобу релігійної освіти студентів вищих навчальних закладів. Опонуючи думці Єпископата Полтавського і Кременчуцького голови Синодального відділу релігієзнавчої освіти УГОД (РП), Філіпа (Осадчего), М. Закович розвиває властиве вітчизняній школі релігієзнавства положення щодо єдності загальнолюдських принципів моралі, які «освятило християнство», але які виникли задовго до появи християнства і стали надбанням людства [20]. Данні положення властиві для пізньої радянської ідеології і не поділяються самими релігійними конфесіями. Отже, розвиток релігійної освіти у вищій школі має особливу актуальність. Дане завдання потребує поєднання зусиль педагогів, богословів і релігієзнавців [21].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, розвиток сучасної релігійної освіти в Україні потребує вирішення низки проблем. Поширені у суспільстві та у академічному співтоваристві погляди на релігійну освіту відзначаються інерційністю та мають відбиток характерних для радянської доби стереотипів. Вони ж суперечать фундаментальним європейським принципам щодо прав батьків на вибір змісту освіти для дітей відповідно до власних переконань і поглядів.

Принцип відокремлення церкви від школи має набути позитивного трактування у дусі європейських цінностей свободи і вільного вибору. Запровадження відокремлення церкви від держави має розумітися у своєму оригінальному, європейському сенсі – як свободу релігійних конфесій від нав'язливою опіки із боку влади, та як можливість громадян вільно сповідувати власні переконання. Рудименти радянського розуміння даної тези – як ізоляцію церкви і витиснення релігії на периферію суспільного життя – не мають закріплюватися у законодавстві і державній політиці.

Відповідно до цього на суспільному порядку денному є реалізація положень оновленого законодавства, яке надає релігійним громадам можливості щодо утворення навчальних закладів. Їх реалізація має відбуватися у загальному руслі реформування освіти України відповідно до її

децентралізації і забезпечення рівних можливостей для розвитку навчальних закладів усіх форм власності. необхідною є розробка стандартів освіти, які б враховували і інтегрували у себе утворювані релігійними громадами навчальні заклади. Нагальним є перехід до моделі релігійної освіти сумісної із відповідними європейськими моделями.

Зважаючи на результати антирелігійних кампаній минулого, наслідками яких стало падіння стандартів релігійної освіти, а також поширення забобон і світоглядного невігластва, державна політика щодо підтримки релігійної свободи має бути більш активною. Цікавим є досвід європейських країн, які надають рівне фінансування школам, у тому числі заснованим релігійними громадами.

У галузі вищої освіти актуальними є заходи із академічної інтеграції вищих богословських навчальних закладів та університетської освіти. Такі заходи мають включати сумісність стандартів освіти і визнання державою наукових ступенів і звань у галузі академічного богослов'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панасенко, О., *Основні тенденції розвитку релігійної освіти в Україні (на прикладі православ'я)*. Філософія освіти, 2012(№ 1-2): р. С. 273-305.
2. Войтюк, І., *Інтеграція релігійних та духовних елементів у системі української національної освіти*. Філософія освіти, 2012(№ 1-2): р. С. 260-272.
3. Самойленко, О.А., *Релігійна освіта в Україні: проблемні питання*. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка 2008(№ 37): р. С. 203-205.
4. Паренюк, А., *Реформа освіти в Україні: релігійний аспект*, in *Українформ*. 2017.
5. *Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів"*. Відомості Верховної Ради, 2015. ст. 294.
6. *Освіта і церква: стан релігійної освіти в Україні*. "Радіо Свобода", 2004.

7. Джарвис, Д. *Религия и религиоведение в государственных средних школах: современные подходы*. «Религия и право», 2003.
8. *Релігійні організації в Україні 2018*; Available from: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/.
9. Куприянов, Ф. *Проблемы государственного контроля за обеспечением свободы совести в сфере образования*. Available from: https://kupriyanov.org/rus/sales_department/page106.html.
10. Кришмарел, В., *Релігійна освіта в державних школах: європейський та український контекст*. Збірник наукових праць «Проблеми сучасного підручника», 2013(Вип. 13): р. С. 121-130.
11. Романова, О., *Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання*. Політичний менеджмент, 2006(№ 6): р. С. 98-107.
12. Решетников, Ю. *Доповідь на конференції Євро-Азійської акредитаційної асоціації духовних навчальних закладів 24 жовтня 2007 р.* 2007.
13. Попович, В.М., *Тенденції і перспективи розвитку православної богословської освіти в Україні*. Філософія освіти, 2017(№ 37): р. С. 144-155.
14. Азаренкова, Г., *Релігійна освіта в сучасній школі України*. Світогляд - Філософія - Релігія: Збірник наукових праць, 2015(Вип. 8): р. С. 113-122.
15. Ковровський, І.Г., *Педагогічний та правовий аспекти визначення поняття "світська освіта"*. Наука. Релігія. Суспільство., 2008(№ 1): р. С. 228-233.
16. Коваленко, Л. *До проблем релігійної освіти у світській державі*. 2005; Available from: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/8897/.
17. Палінчак, М.М., *Релігійна освіта в школах: вітчизняна та зарубіжна практика*. Наукові записки Ужгородського національного університету. Серія "Історичне релігієзнавство", 2011(Вип. 5): р. С. 158-168.
18. Мельничук, Ю. *Тім Єнсен у Києві. Нотатки про релігійну освіту та освіту прорелігію*. Available from: <http://www.religion.in.ua/main/21799-tim-yenson-u-kiyevi-notatki-pro-religijnu-osvitu-ta-osvitu-pro-religiyu.html>.
19. *Школа та релігія: чи навчати дітей християнству примусово*. 24tv.ua, 2018.
20. Закович, М. *Релігійна освіти в Україні: стан і перспективи*. Вісник Інституту розвитку дитини.
21. Лагодич, М., *Духовна освіта в Україні: сучасний стан і перспективи*, in *Актуальні питання релігієзнавчої та богословської думки: Колект. монографія*, За ред. В.О. Балуха, 2010 Чернівецький нац. ун-т: Чернівці. С. 229-246.